

UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ona elmi-nəzəri münasibət

Sevinj Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi. Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu mühüm problemlə bağlı müxtəlif fikir və qənaətlər mövcuddur. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Təəssüf ki, həmin qənaətlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına aid proqramlara və dərsliklərə də yol tapmışdır. Məqalədə bu barədə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində mövcud olan mülahizə və qənaətlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı konkret tarixi dövr müəyyən edilir. Faktlarla qeyd edilir ki, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin 70-80-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir, XIX əsr, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 20.05.2020
qəbul edilib – 02.06.2020

CHILDREN'S LITERATURE

The problem of the formation of Azerbaijan children's literature its scientific-theoretical attitude to it

Sevinj Rasulova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku City Education Department. Azerbaijan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

ABSTRACT

There is no unanimous opinion about the history of national children's literature in the Azerbaijani literature. The history of these different ideas dates back to the beginning of the 20th century and lasted until recently. There are various savings related to this important problem. Such ideas and beliefs were based on ignoring the characteristics of children's literature. Unfortunately, these conclusions have also been found in programs and textbooks related to Azerbaijani children's literature. The article considers the existing judgments and conclusions in the Azerbaijani literary-theoretical view. At the same time, a certain historical period in which Azerbaijani children's literature was created. Facts prove that Azerbaijani children's literature was created in 70-80s of the XIX century, as an independent branch of literature. We must accept S.A.Shirvani as his first representative and founder of our children's literature.

KEYWORDS

Azerbaijan literature, child literature, literary-theoretical thought, XIX century, creativity of Seyid Azim Shirvani

ARTICLE HISTORY

Received – 20.05.2020

Accepted – 02.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin formalaşdığı, onun söz sərəvətində, ədəbiyyat və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kəsimi XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlamışdır. 1920-ci ildə ölkədə sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu faktor təkə “böyükələr üçün” yaradılan mənəvi sərəvəti əhatə etmir, “kiçiklər üçün” olan ədəbiyyatı da öz ağışuna alır. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq mənadə nəzərə almaq lazımdır. Maarifçi-realist təfəkkür tərzini, idrak sistemi “böyükələr üçün” ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir. Belə ki, Azərbaycanda böyükələr üçün yaranan söz sərəvəti maarifçi-realist zühuruna qədər çoxəsrlik, uzun ömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu inkişaf yolunda “kiçiklər üçün” ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi. Çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağını məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür. Mühüm bir ədəbi-mədəni hadisə, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi onun bətnində yetişib, onun qoynunda nəşət və pərvəriş tapmışdır. Yəni bizdə uşaq ədəbiyyatını söz sənətinin müstəqil bir qolu kimi maarifçi-realist ədəbi hərəkat və proses olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu hökmü verərkən biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül çağını, təşəkkül səbəblərini və ilkin inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Sovet dönəmində isə “kiçiklər üçün” söz sərəvətini inkişafına bir başqa prizmadan yanaşmaq lazımdır.

Uşaq ədəbiyyatına olan elmi-nəzəri münasibət

Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda uzun onilliklər boyunca Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun təşəkkülünə yanlış münasibət hakim olmuşdur. Əslində uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə yanlış, qeyri-obyektiv münasibət uşaq ədəbiyyatının xarakterinə, spesifikasiyaya, səciyyə və mahiyyətinə yanlış, qeyri-elmi münasibət və baxışdan irəli gəlmişdir. Bu yanlışlıq və dolaşlıqlığın əsas məğzi, mahiyyəti nədən ibarətdir və o, nələrə səbəb olmuşdur? Suala konkret olaraq belə cavab vermək olar: Uşaq ədəbiyyatından danışarkən söz sənətinin bir qolu kimi onun xüsusiyyətləri, spesifikasiyası, məxsusi əlamətləri nəzərə alınmamış, “böyükələr üçün” ədəbiyyatdan fərqi

unudulmuş, nəticədə ədəbiyyatın hər iki qolunun (“böyükələr üçün” və “kiçiklər üçün”) tarixi eyniləşdirilmişdir. Təbii ki, bu yanlış bir tendensiyadır. Nə ədəbi təsərrüfatı və onun məhsullarını obyektiv öyrənməyə, təhlil etməyə xidmət etmir, nə də uşaq ədəbiyyatının obyektiv elmi tarixini yaratmağa imkan vermir. Halbuki hər bir ədəbi nümunəni, hər bir ədəbi təmayül və cərəyana mənsub bədii örnəyi öz parametrləri, meyarları ilə öyrənməyə ciddi ehtiyac var.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatına öz ölçüləri ilə yanaşmamaq gətirib ona çıxarmışdır ki, bəziləri onu Nizamidən, bəziləri Füzulidən, bəziləri daha əvvəlki və sonrakı sənətkarlar tərəfindən yaradıldığı qənaətinə gəlmişlər. Nəticədə uşaq ədəbiyyatımızın elmi və obyektiv tarixini yaratmaqda bir dolaşlıq, müəmmalı situasiya, aydın olmayan mənzərə yaranmışdır. Həmin fikir və qənaətlərin yığcam şəkildə xülasəsini nəzərdən keçirək. Bu, bizə mövcud mənzərəni daha dolğun təsəvvür etməyə imkan yaradar.

Bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi və inkişaf yolu barədə XX əsrin 60-cı illərinə qədər seyrək tədqiqatlar aparılsa da, müəyyən fikir və mülahizələr söylənsə də, onun fundamental tədqiqi aspektində təşəbbüslər 60-cı illərdən başlayır.

P.Allahverdioglundun (Saleh) 1962-ci ildə yazdığı bir məqaləsinin adı belədir: “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələlərinə dair (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə)” [14, s.47-51]. Müəllifin yazılı ədəbiyyatımızda uşaq ədəbiyyatının tarixinin Nizamidən başladığı, nəinki məqalənin mətnində, onun sərlövhasində də qabarıq şəkildə görünür. Doğrudur, alim, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatının tarixini folklorlardan başlayır. Bu fikirlə razılaşmaq olardı. Çünki xalq yaradıcılığının bir qolunu da uşaq folkloru təşkil edir. Ancaq etiraz doğuran məqam budur ki, məqalədə pedaqoq alimin araşdırmaya cəlb etdiyi nümunələri, əsasən, uşaq folkloru örnəkləri deyil, ümumiyyətlə, kütləvi dinləyici üçün ərsəyə gətirilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri təşkil edir. Alim yazılı ədəbiyyatda Nizamini Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi sayır. Həmin müəllif iki il sonra yazdığı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında fikrini dəyişir və bu dəfə Məhəmməd Füzulini “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi” elan edir [16, s.8].

Uşaq ədəbiyyatımızın araşdırıcılarından Ə.Əzizovun mövqeyi də P.Allahverdioglundun əvvəlki qənaəti ilə uzlaşır. “Uşaqların sevimliləri” adlı monoqrafik tədqiqatında o, bu barədə mövqeyini belə bildirir: “Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında, xüsusilə onun “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında, M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin təmsillərində rast gəlirik” [4, s.4].

uşaq ədəbiyyatından danışırıqsa, təbii ki, onun təşəkkül çağını, inkişaf tarixini, əsas inkişaf mərhələlərini də müəyyənləşdirməliyik.

Bəs Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini nə vaxta aid etmək olar? Onun müəssisi kimdir? İnkişaf mərhələləri hansılardır? Uşaq ədəbiyyatımızın sərhədləri tarixin hansı çağından başlayır və tarixi inkişaf mənzərəsi və prosesi necə baş vermişdir? Əlbəttə, bu suallara obyektiv cavab verməkdən ötrü biz uşaq ədəbiyyatımıza öz “müstəqil hüquq və qanunları” çərçivəsində nəzər salmalı, təhlilə cəlb etməliyik.

A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov “Vətən dili” (1888) dərsliyinin II hissəsinə yazdıqları müqəddimədə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində Həsənəli xan Qaradağidən başqa uşaqlar üçün əsər inşa edən elə bir qələm sahibi tapa bilmir, bu sahədə onu milli arenada ilk və yeganə sənətkar hesab edirlər [1, s.3].

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. H.Qaradağidən əvvəl S.Ə.Şirvani şagirdlər üçün “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütüb” (1883) dərslikləri hazırlamışdı. Bu kitablarda çoxlu sayda poeziya və nəsr nümunələri var idi. Hər iki dərslik və orada bilavasitə şagirdlərə ünvanlanmış bədii mətnlər A.O.Çernyayevskiyə məlum idi. Belə ki, S.Ə.Şirvani hər iki dərsliyi hazırlayıb tamamladıqdan sonra onları “Müntəxabat” adı altında birləşdirib çap üçün Qafqaz Təhsil İdarəsinə təqdim etdi. “Müntəxabat” Qafqaz Təhsil İdarəsinin müdiri K.P.Yanovskinin 13 avqust 1883-cü il tarixli məktubu ilə rəy almaq üçün Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına göndərildi. Seminariyanın Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov dərsliyə müsbət rəy yazsa da, A.O.Çernyayevskinin yazılı rəyi mənfə oldu. O, “Tacül-kütüb”dəki nəsr nümunələrinin dilinin sadəliyini bəyənsə də, bu hekayələrdə həyat həqiqətinin olmadığını, onların mücərrəd məzmun və ideyalara malik olduğunu bildirir. “Rəbiül-ətfal”dakı şeirləri də canlı, real həyatdan uzaq, quru, çılpaq öyüdnəsihətlərdən ibarət, təsirsiz əxlaqi-didaktik moizələrdən ibarət nümunələr kimi tənqid etdi. “Müntəxabat”ın hər iki hissəsinin dərslik kimi tədrisə yaramadığını bildirdi [6].

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvaninin dərslikləri A.O.Çernyayevskiyə bəlli olsa da, o, bu əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəyənməmiş və qəbul etməmişdi. Ona görə də nə Seyid Əzimin uşaqlar üçün əsərlər yazan bir sənətkar kimi adını xatırlatmış, nə də bu nümunələrdən “Vətən dili”nə daxil etmişdi.

Tanınmış pedaqoq sənətkar Rəşid bəy Əfəndizadə sonralar, daha doğrusu, sovet hakimiyyəti illərində yazdığı avtobioqrafik xatirələrində özünü milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi təqdim edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki: “Bu müddət ərzində mən görkəmli rus pedaqoqu K.Uşinskinin “Rodnoye slovo”, “Detskiy mir” dərsliklərinin nümunəsi əsasında türk (Azərbaycan – S.R.) dilində (İstanbulda) ilk iki

dərsliyi nəşr etdirdim: “Bəsirətül-ətfal” və “Uşaq bağçası”. Buna görə mənə türk dilində bədii uşaq ədəbiyyatı və dramaturgiyasının banisi hesab edirlər” [10 s.25].

Ə.Əkbərov 1912-ci ildə (№ 16) “İqbal” qəzetində dərc olunan “Ədəbiyyata dair” sərlövəli bir məqaləsində M.T.Sidqinin yaradıcılıq fəaliyyətindən söz açır və onu milli uşaq ədəbiyyatımızın təməldəyi kimi qiymətləndirir [Əkbərov Ə. 1912].

Ədəbiyyatşünaslığımızda “kiçiklər üçün” ədəbiyyatımızın ilk müəssisi kimi A.Şaiqi nişan verənlər də var. Məsələn, sovet dönməsində 20-30-cu illər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına istər nəzəri şəkildə istiqamət verən, istərsə də kiçik yaşlı uşaqlar üçün milli dildə dəyərli əsərlər yaradan Mikayıl Rzaquluzadə 1926-cı ildə “Yeni məktəb” jurnalında işıq üzü görün bir məqaləsini bütövlükdə uşaq ədəbiyyatına həsr etmişdir [Rzaquluzadə M. 1926]. Məqalədə A.Şaiqin uşaqlar üçün yaradıcılığına daha çox diqqət yetirən müəllif belə bir subyektiv qənaətə gələrək demişdir: “Həç şübhə yox ki, bu ad, yəni “cocuq ədəbiyyatı” adı altında toplana biləcək əsərlər fitrətən müəllim yaranmış olan hörmətli Abdulla Şaiqin yazmış olduğu cocuq kitablarıdır. Bunlardan bilxassə “Murad”, “Şələquyruq”, “Tıq-tıq xanım”... kimi cocuqlarımız tərəfindən çox böyük maraq və həvəslə oxunan, həm də pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən pək qiymətli olan əsərlərdir... Bundan başqaları isə yox kimidir” [12, s.13].

Eyni fikirləri M.Rzaquluzadə 1940-cı ildə çap olunan “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində də təkrar edir. Həmin məqalədə deyilən fikirlərə sadəcə olaraq onu da əlavə edir ki, “Azərbaycanın böyük revolyusion satirik xalq şairi M.Ə.Sabir də uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır” [13, s.279].

Bu fikirləri söyləyərkən müəllifin subyektiv mülahizələrə söykəndiyi, tarixi həqiqəti təhrif etdiyi, hakim siyasi-ideoloji diktəyə söykənib nihilist mövqə tutduğu göz qarşısındadır. Şübhəsiz ki, tənqidçi XIX-XX əsrlərin hüdudlarında başqa qələm sahiblərinin də uşaqlar üçün dəyərli əsərlər yazdığını (məsələn, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və s. sənətkarların) bilməmiş deyildi. Lakin o zaman proletkultçuluğun, vulqar sosiologizmin təsirinə qapılan M.Rzaquluzadə bolşevik rejiminin 20-30-cu illərdəki nihilist, tarixə və keçmişə inkarçı baxışından, mövqeyindən çıxış edərək haqqında danışdığımız dövrün (XIX-XX əsrlərin hüdudlarının) başqa qələm sahiblərinin uşaq əsərlərini qəbul etməirdi.

20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığımızda 1920-ci ilə – sovet rejiminin qərarlaşdığı dövrə qədərki uşaq ədəbiyyatına və onun nailiyyətlərinə nihilist münasibət başqa tənqidçilərin, ədəbiyyat xadimlərinin mülahizə və baxışlarında da özünü büruzə verir. Ö.F.Nemanzadə 1926-cı ildə (№ 31) “Yeni məktəb” jurnalının səhifələrində oxuculara çatdırılan “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” adlı məqaləsində “sosialist inqilabının qələbəsinə qədər” yaranmış “ədəbiyyatımız”da, tədris kitablarımızda, uşaq

ədəbiyyatımızda “ciddi nöqsanlar” tapır. Həmin “nöqsanlar” bu ədəbiyyat və tədris kitablarını ehtiva edən çoxlu sayda əsərlərin məzmun, mündəricə, ideya və obrazlar aləmi etibarlı ilə “mövhumat üsulunda” təzahür etməsi idi. Öz fikrini isbata yetirmək üçün müəllif M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi” şeirini, habelə o vaxta qədər dərslərlərdə sıx-sıx yer alan “Aslan və iki öküz”, “Arı və qarğa” hekayələrini və s. əsərləri misal çəkir, onları tənqid edir. Bu əsərlərin məzmun və ahənginin “mövhumata yol açdığını” söyləyir. Hətta Sədi, C.Rumi, Lamartin, Krilov kimi dahi sənətkarların da əsərlərinin dərslərlərə salınıb uşaqlara mənəvi sərvət və tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunmasına etirazını bildirir. Bunu ancaq dini tərbiyəyə xidmət edən bir vasitə kimi dəyərləndirən müəllif yazır: “Bu gün çox şadlıqla qəbul edib nəsrinə çalışdığımız mövhumat üsulu yunanlardan Avropaya, ərəblərə, onlardan farslara, hindlilərə, türklərə keçən Sədilər, Cəlaləddinlər, Lamartinlər, Krilovlar, daha bir çox böyük simalar tərəfindən canlandırılan üsuldur ki, bu dini tərbiyənin yaratdığı üsuldən özgə bir zad deyildir” [11, s.285].

Vulqar sosiologizmin və proletkulçuluğun yaratdığı mənfi rezonans tənqidçi M. Hüseyinin də mülahizələrində öz əksini tapmışdır. O zamanın fəal tənqidçilərindən olan M.Hüseyinin 1927-ci ildə (№ 2-3) “Yeni məktəb” jurnalında uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışını səciyyələndirən bir məqaləsi dərc olunur. Məqalədə o, həm inqilabaqədərki (sosialist inqilabı nəzərdə tutulur) uşaq ədəbiyyatı və onun vəziyyəti, həm də sovet dövründə uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, məzmunu, mahiyyəti, vəzifələri barədə düşüncələrini bəyan edir. Təəssüf ki, müəllif milli uşaq ədəbiyyatımızın “inqilaba qədərki” bütün nailiyyətlərini inkar edir. Bu sahədə ortalığa qoyulan heç bir faydalı nümunə tapa bilmir. Tənqidçi bunun səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərir və bu zaman hər şeyə vulqar sosioloji müstəvidə, ideoloji-inkarçı prizmadan baxır. “Rus çarlığının göstərişi ilə addım atan Azərbaycan maarifinin bu səciyyədən uzaq qaldığı” hökmünü verir. Bəzi “uşaq məcmuələrinin nəşr edildiyi”ni, lakin “az zaman keçmədən” onların “əhəmiyyətsiz olduğuna görə” bağlandığını söyləyir. Onu da bildirir ki, “bu cəmiyyət uşaq ədəbiyyatına uzun zaman ehtiyac hiss etməmiş və xüsusən məktəb uşaqlarının oxumaq və mütaliə etmək həvəslərini təmin etmək üçün bəzi zamanlar quru təşəbbüs belə göstərməmişdir [7, s.35]. Söylənən fikirlərin qeyri-elmi olduğu, tarixin məntiqinə söykənmədiyi göz qabağındadır. Belə ki, əsrin əvvəllərində nəşr olunan və az ömür yaşayan “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnalları “əhəmiyyətsiz olduğuna” görə yox, maddi çətinlik ucbatından bağlanmışdı. Halbuki bu jurnallara ciddi ehtiyac olduğu kimi, onlar ədəbi-mədəni və pedaqoji həyat üçün, həqiqətən, faydalı işlər görürdülər. İkincisi isə XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycanın çoxlu sayda işıqlı zəka sahiblərinin həm yeni məktəblər

açmaq, həm də millət övladlarının mütaliəsi üçün dərslərlər, bədii və elmi əsərlər yaratmaq yolunda kifayət qədər uğurlu təşəbbüslər etdiyini də danmaq mümkün deyil. Müəllifin “məktəb əməkçi güruhuna düşmənlər hazırladığı kimi, maarifi də kütlədən uzaqlaşdırmışdır” – tezisində də tənqidi yanaşmamaq mümkün deyil. Əgər məktəb əməkçi xalqa “düşmənlər” hazırlayırdısa, bütün orta əsrlərin parlaq zəkalı, elm və sənət adamları, nəhayət, XIX-XX əsrlərin vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalıları, qələm sahibləri kimlər idilər? Doğrudanmı, onları xalqın düşmənləri elan etmək lazım gəlirdi? Yəqin ki, bu sualların cavablarını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, M.Hüseyinin aşağıdakı fikri üzərində dayanacaq: “Fərz edəlim, Azərnəşrin buraxmış olduğu “Tülkü və qurd” hekayəsi uşaqlara oxumaq üçün verilmişdir. Əcəba, böylə hekayələr bizim məfkurəmizə və bu gün məktəbdə öz təsirini göstərən yeni təlim və tərbiyə sisteminə hansı yardımları göstərə bilər? Hər kəs etiraf edər ki, bu üsulda tərtib edilmiş uşaq ədəbiyyatının bizim üçün heç bir yararlı cəhəti yoxdur” [7, s.36]. Tənqidçi “Tülkü və qurd” hekayəsinin timsalında, ümumiyyətlə, təmsilləri nəzərdə tutur. O da Ö.F.Nemanzadənin yuxarıda xatırladığımız məqaləsində irəli sürdüyü eyni fikrə şərik çıxır. Yəni təmsillər, alleqorik əsərlər körpələrin mənəvi qidası ola bilməz, tərbiyə və əxlaqın kamilləşməsində onların heç bir müsbət təsirindən, rolundan danışmaq mümkün deyil. Belə əsərləri mütaliə vasitəsi kimi uşaqlara təqdim etmək ancaq “mövhumat üsulu”na xidmət edir. Əlbəttə, fikrin yanlışlığını şərh etməyə ehtiyac yoxdur, çünki yaxşı yazılmış təmsillərin, alleqorik əsərlərin uşaqların marağ dairəsinə, zövq və istəklərinə cavab verdiyi, onların mənəvi və estetik zövqünü oxşadığı məlum və sübut olunmuş həqiqətdir.

Gərəkli bir məsələyə də diqqətli cəlb etmək və ona münasibət bildirmək yerinə düşər. F.Köçərliyin bir mətbu məqaləsində də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1910-cu ilə qədərki mərhələsinə və təmsilçilərinə inkarçı münasibətin şahidi oluruq. “Vətən dili” dərslisi haqqında “cənab Şirvanskiyin rəyi münasibət ilə” adlanan və Tiflisdə rus dilində çıxan “Zaqafqazyə” qəzetində (1910, № 74) işıq üzə görən məqalə Həməzət bəy Qəbulov Şirvanskiyin həmin qəzetdə (1910, № 58) “Vətən dili” dərslisinin 1910-cu ildəki VII çapına tutduğu iradlara cavab kimi qələmə alınmışdı. A.O. Çernyayevskinin ilk nəşri 1882-ci ilə (I hissə) aid olan “Vətən dili” dərslisinin son nəşrlərini (XX əsrin ilk onilliyindəki nəşrlərini), o cümlədən VII nəşrini F.Köçərli çapa hazırlamış, bu zaman dərslük üzərində yenidən işləmiş, onu redaktə etmiş, bəzi materialları çıxarıb yeniləri ilə əvəzləmiş, yeni mətnlər artırmışdı.

H.Q.Şirvanski öz məqaləsində “Vətən dili”nin bir sıra məziyyətlərini tənqid etmiş, bunların dərslük üçün qüsur olduğunu söyləmişdi. Həməzət bəyin dərsliyə tutduğu iradlardan biri də burada tənqidçinin təbiri ilə desək, “tərcümə və iqtibas xarakterli

əsərlərə” daha çox yer verilməsi idi. Müəllifin fikrincə ana dili dərslərində “milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq” və daha çox milli şair və yazıçılarımızın əsərlərinə yer vermək lazım idi [Şirvansky G. 1910].

Həmzət bəyin “Vətən dili”nə aid etdiyi haqsız nöqsanlar, o cümlədən də nəzərə çatdırdığımız irad Firidun bəyi narazı salmış və o, həmin iradlara cavab vermişdi. Pedaqoq tənqidçi deyilən irada cavabında yazırdı: “Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı olsun” [Köçərli F. 1963, s.241]. Firidun bəy Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrini bu deyilənlə yekunlaşdırmır, daha inkarçı intonasiya ilə deyirdi: “Uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəsle kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-koranə təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünə yararlı material tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinə müraciət edəcəksən” [8, s.241].

Əlbəttə, Firidun bəy Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, ilk fundamental ədəbiyyat tariximizin yaradıcısı, cəfəkeş tədqiqatçı idi. Ədəbiyyat tariximizdə “böyüklər üçün” söz sərvətinə nə qədər mükəmməl bələd idisə, “kiçiklər üçün” yaradılmış bədii əsərlərə və bu əsərləri ərsəyə gətirənlərin yaradıcılığına da o qədər aşına idi. Onun ilk fundamental ədəbiyyat tariximiz olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı da bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, iki cildən ibarət bu möhtəşəm əsərdə XIX əsrdə yaşamış və uşaqlar üçün bədii nümunələr yazmış sənətkarların kiçik oxucular üçün yaratdığı əsərlər barədə də məlumat verilir. Kitabın “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsində, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Sadıq Fani, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Mütəllə, Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali və s. sənətkarlara həsr olunmuş oçerklərində bunun əyani şahidi olur. O zamankı ədəbi prosesi diqqətlə izləyən S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə, M.H.Qüdsi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Divanbəyoglu və s. qələm sahiblərinin yazdıqları uşaq əsərlərinə yaxından bələd olan, hətta yeri gəldikcə bu barədə onlara məsləhət və istiqamət verən Firidun bəy Köçərli uşaq ədəbiyyatımızın 1910-cu ilə qədərki mənzərəsini hərtərəfli mənada anlayırdı. “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarının bu istiqamətdə gördüyü işlərdən də xəbərdar idi. Bəs pedaqoq alimi bu qədər nailiyyətlərə göz yumub birdən-birə onları inkar etməyə, “uşaq yazıçıları, şairləri

bizdə olmamışdır və indi də yoxdur” hökmünü verməyə nə vadar etmişdi? Əlbəttə, bunun yeganə səbəbini fikrin ifadə olunduğu psixoloji məqamda axtarmalıyıq. Əsəbi və psixoloji cəhətdən narahət, belə demək mümkünsə, qəzəbli bir situasiyada deyilmiş fikir Firidun bəyi qeyri-elmi qənaət söyləməyə təhrik etmişdi. Ona görə də biz bu qənaəti tənqidçinin ardıcıl və qəti mövqeyi kimi qəbul edə bilmərik.

Məsələ burasındadır ki, F.Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yararlı ədəbiyyatın spesifikasiyasını və sərhədlərini də çox gözəl anlayır, ayırırdı. Bunu onun A. Şaiqə məktublarında uşaq əsərləri ilə bağlı mülahizələri, habelə “Balalara hədiyyə” (1912) kitabına yazdığı müqəddimə də aydın şəkildə sübut edir. Həmin müqəddimədə o, Qasım bəy Zakirin təmsillərinin, M.Vəfa, M.Arif, A.Nazir kimi sənətkarların əsərlərinin əsl uşaq ədəbiyyatı nümunələri olmadığını, lakin “millətin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş”, “məna cəhətdən balaların ruhuna təsir göstərə biləcək” əsərlər olduğuna görə “Balalara hədiyyə”yə daxil edildiyini söyləyirdi [8, s.3].

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrə, onun banisinin kim olduğuna dair müxtəlif fikir və qənaətləri nəzərdən keçirdikdən sonra, təbii ki, son qənaətə gəlməliyik. Bu qənaət elmi və məntiqli olmalı, “kiçiklər üçün” ədəbiyyatın öz qaydalarına, məxsusi əlamətlərinə, spesifik xüsusiyyətlərinə söykənməli, onun idraki, psixoloji, estetik, mənəvi, bədii və hüquqi qanunları ilə uzlaşmalıdır. Belə olduğu halda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini konkret olaraq XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlamaq bilərik. S.Ə.Şirvanini isə onun təməldəyi, banisi kimi qəbul etməyimiz də düzgün, elmi və ədalətli olar.

Belə bir hökmü verərkən vacib bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. S.Ə.Şirvaninin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütüb” dərsliklərindən əvvəl ana dilində N.Dementyevin “Təmsillər və povestlər” (1839) adlı dərs vəsaiti və M.Ş.Vəzəh və İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1852) adlı dərsliyi var idi. Bu iki kitabda şagirdlərin oxusu üçün milli dildə xeyli oxu nümunələri, hekayələr və rəvayətlər, təmsillər, lətifələr və s. yer alırdı. Bəs niyə biz uşaq ədəbiyyatımızın tarixini bu nümunələrdən yox, məhz Seyid Əzimdən başlamalıyıq? Sualın cavabı belədir: Çünki nə “Təmsil və povestlər”dəki, nə də “Kitabi-türki”dəki bədii örnəklərin heç biri orijinal deyildi. Bu nümunələrin hamısı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də şərq xalqlarının folklorundan və yazılı ədəbiyyat qaynaqlarından əxz olunmuş təbdil, iqtibas və tərcümələr idi. Bizim bədii fikir tariximizdə uşaqlara ünvanlanmış ilk orijinal əsərləri ilk dəfə məhz S.Ə. Şirvani meydana gətirdi. Ona görə də milli uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını qoyan ilk sənətkar kimi də onu nişan vermək lazım gəlir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik. Ədəbi-nəzəri fikrimizdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, biz uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini XIX əsrin 70-ci illərindən başlamalıyıq. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi də Seyid Əzim Şirvanini qəbul etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. (1888). Vətən dili, II hissə, Tiflis. 192 s.
2. Əkbərov Ə. (1912). Ədəbiyyata dair. "İqbal" qəzeti, № 16.
3. Əsgərli F. (2020). Uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil. 316 s.
4. Əzizov Ə. (2008). Uşaqların sevimliləri. Bakı, Uşaqgəncnəşr. 125 s.
5. Fərhadov F., Hacıyev A. (2012). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, APİ. 380 s.
6. Gürcüstan MDTA. Fond 422, iş 1753, vərəq 73.
7. Hüseyn M. (1927). Uşaq ədəbiyyatı haqqında. "Yeni məktəb" jurnalı, № 2-3.
8. Köçərli F. (1912). Balalara hədiyyə. Bakı. 104 s.
9. Köçərli F. (1963). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Az.SSR EA nəşri. 341 s.
10. Məmmədov X. (1992). XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, APİ. 136 s.
11. Nemanzadə Ö.F. (1992). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı. 533 s.
12. Rzaquluzadə M. (1926). Cocuq ədəbiyyatı məsələsi. "Yeni məktəb" jurnalı, № 3.
13. Rzaquluzadə M. (1940). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Azərbayc. ədəb-tı dekadası). Bakı.
14. Saleh P. (1962). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə). V.İ. Lenin adına APİ-nin elmi əsərləri., XXI c., Bakı.
15. Rasulova S. (2019). Russian and European writers' works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature [The second half of the XIX century-the beginning of the twentieth century], "The classical bulletin" Xavier University Dept Classics United States, CENERAL ISSUE 1, Volume 95, p.81-98.

16. Allahverdiyev P. (1964). Voprosi vospitaniya Azerb. detsk. lit. (1905-1920). Avtoref. kand. dis., Bakı.
17. Brandis E. (1980). Ot Ezopa do Djanni Rodari. Moskva.
18. Detskaya literatura. (1985). Uchebnoe posobiye. Moskva.
19. Rasulova S. (2017). O nekotorikh problemakh perevoda detskikh proizvedeniy russkikh i evropeyskikh klassikov na azerbayjanskiy yazik. Naukovii Visnik Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universitetu Odessogo Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universiteta. Odessa. Vipusk 31, tom 3, s.148-152.
20. Rasulova S. (2017). Tsenni obrazets azerbayjanskoy prosvetitel'sko-realistichekoy detskoy prozi, Proceedings of the International Scientific Conference "Science of the XXI century: problems and prospects of researches". Warsaw, Poland, Vol. 6, p.18-22.
21. Rasulova S. (2018). Obrashenie Azerbayjanskikh literatorov k russkoy i evropeyskoy klassike. Jurnal "Mova i Kultura" Kiyevskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. T.Shevchenko, Kiyev, Vipusk 21, tom I (190), s.145-150.
22. Shirvanski G. (1910). Sredi musulman. "Vatan dili", qaz. «Zakavkazye», № 58.